

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.29>
УДК 349.412.44

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЯК УМОВА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Костяшкін І.О.,

*завідувач кафедри трудового, земельного
та господарського права юридичного факультету
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова, д.ю.н., професор
orcid.org/0000-0002-8476-9583*

Луцюк О.В.,

*помічник судді Верховного Суду (КГС),
аспірант Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова*

Костяшкін І. О., Луцюк О. В. Правове забезпечення сталого розвитку як умова раціонального використання земель.

В статті досліджуються теоретико-правові підходи щодо раціонального використання земель в умовах сталого розвитку. Використання земельних ресурсів має здійснюватися в рамках концепції сталого розвитку, яка визнана домінуючою ідеологією цивілізації в ХХІ столітті, і покликана гарантувати забезпечення потреб громадян за умови збереження природних ресурсів і прийнятної екологічної обстановки. Земельна реформа як частина економічної реформи, що була спрямована на перерозподіл земель, на жаль, не охоплювала всього спектру правовідносин, пов'язаних як з охороною земель, так і з їх раціональним використанням.

За таких умов пропонується переглянути наявні правові підходи щодо раціонального використання земель та їх охорони з метою вироблення загальних засад до здійснення раціонального використання земель з урахуванням цілей сталого розвитку. Запропоновано механізм правового регулювання раціонального використання земель через призму забезпечення сталого розвитку. Зокрема, правовими критеріями раціонального використання земельних ресурсів, повинно служити забезпечення їх невиснажливості та екологічної обґрунтованості експлуатації при одночасному забезпеченні сталого розвитку за умови реалізації низки чинників, що обумовлені поєднанням суспільних та приватних інтересів. Автор обґрунтовує, що основною формою використання земель має бути право власності, що зумовлює особисту зацікавленість в отриманні стабільного прибутку та збереженні і покращенні землі як привабливого інвестиційного ресурсу; здійснення управлінських функцій, пов'язаних з охороною земель, на засадах державно-приватного партнерства, що забезпечить можливість самоконтролю з боку власника за станом та властивостями земель, наявність механізмів стимулюючого та карального характеру, за умови ефективно функціонуючої служби державного контролю в сфері охорони земель. Відповідно, раціональне землекористування в умовах сталого розвитку передбачатиме постійне отримання найбільшої міри життєво необхідних благ за умови підтримання земельних ресурсів у незмінному або покращеному стані.

Необхідність використання земель відповідно до їх функціонального призначення як місця, умови, та джерела життя людини обумовлює зміст правового регулювання в контексті реалізації сталого розвитку. Поліфункціональне призначення землі створює умови для життєдіяльності людини, а відтак, потребує чітких правових механізмів, які гарантуватимуть безпеку та достатній життєвий рівень людини при використанні землі на різних правових титулах первинним серед яких є право власності на землю. Усі інші правові фор-

ми є похідним та носять, як правило, обмежений у часі характер, відтак саме на власника, в першу чергу, покладатиметься обов'язок щодо забезпечення якісного використання земель, яке охоплюючи весь спектр їх функціонального призначення гарантуватиме незмінність, а в окремих випадках і покращення властивостей даного унікального природного ресурсу.

Наразі назріла об'єктивна необхідність впровадження відповідних правових конструкцій щодо змістовного наповнення вітчизняного нормативного забезпечення права власності на землю з метою реалізації сталого розвитку, що передбачає взаємне задоволення суспільних та приватних інтересів щодо використання, збереження та охорони земель. Адже земля як об'єкт права власності згідно конституційної норми завжди залишається національним надбанням, а відтак її використання має відбуватись шляхом задоволення як приватних, так і суспільних інтересів, що полягає у збереженні та відновленні якості ґрунтів, підвищенні їх родючості, виробництві якісної сільськогосподарської продукції, відповідно до встановлених нормативів; забезпечення збереження об'єктів природи, ландшафтного середовища, територіальною базою для яких виступає та чи інша земельна ділянка відповідного цільового призначення; забезпечення вільного доступу до природних рекреаційних, оздоровчих естетичних об'єктів, що використовуються на праві загального природокористування.

Ключові слова: функції землі, соціальна функція, право власності на землю, сталий розвиток, використання земель.

Kostyashkin I. O., Lutsyuk O. V. Legal provision of sustainable development as a condition for rational use of land.

The article examines the theoretical and legal approaches to the rational use of land in terms of sustainable development. The use of land resources should be carried out within the concept of sustainable development, which is recognized as the dominant ideology of civilization in the XXI century, and is designed to ensure the needs of citizens while preserving natural resources and acceptable environmental conditions. Land reform, as part of the economic reform aimed at land redistribution, unfortunately did not cover the full range of legal relations related to both land protection and rational use.

Under such conditions, it is proposed to review the existing legal approaches to the rational use of land and its protection in order to develop general principles for the rational use of land, taking into account the goals of sustainable development. The mechanism of legal regulation of rational use of lands through a prism of maintenance of sustainable development is offered. In particular, the legal criteria for the rational use of land resources should be to ensure their inexhaustibility and environmental friendliness of operation while ensuring sustainable development, subject to a number of factors due to a combination of public and private interests. The author substantiates that the main form of land use should be the right of ownership, which determines the personal interest in obtaining a stable income and preserving and improving land as an attractive investment resource; implementation of management functions related to land protection on the basis of public-private partnership, which will provide the possibility of self-control by the owner over the condition and properties of land, the presence of incentive and punitive mechanisms, provided an effective state control service in land protection. Accordingly, rational land use in the context of sustainable development will involve the constant receipt of the greatest possible amount of vital benefits, provided that land resources are kept unchanged or improved.

The need to use land in accordance with their functional purpose as a place, condition, and source of human life determines the content of legal regulation in the context of sustainable development. The multifunctional purpose of the land creates conditions for human life, and therefore requires clear legal mechanisms that will ensure the safety and sufficient living standards of people when using land in various legal titles, the primary among which is land ownership. All other legal forms are derivative and are usually limited in time, so it is the owner who is primarily responsible for ensuring the quality of land use, which covering the full range of their functional purpose will ensure consistency, and in some cases improve the properties of this a unique natural resource.

At present, there is an objective need to implement appropriate legal structures on the content of domestic regulations on land ownership in order to achieve sustainable development, which provides for mutual satisfaction of public and private interests in the use, preservation and protection of land. After all, land as an object of property rights according to the constitutional norm always remains a national property, and therefore its use should take place by satisfying both private and public interests, which is to preserve and restore soil quality, increase their fertility, produce quality agricultural products, in accordance with established standards; ensuring the preservation of natural objects, landscape environment, the territorial base of which is a particular land plot of the relevant purpose; ensuring free access to natural recreational, health aesthetic facilities used for the right of general nature use.

Key words: land functions, social function, land ownership, sustainable development, land use.

Метою статті є відпрацювання сучасного розуміння раціонального використання земельних ресурсів шляхом правового забезпечення поєднанням суспільних та приватних інтересів за умови реалізації концепції сталого розвитку.

Постановка проблеми та виклад основного матеріалу. Базовим документом, що визначив пріоритети сучасної екологічної політики України та усього цивілізованого світу став підсумковий документ Саміту ООН зі сталого розвитку “Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року” [1]. Серед ключових завдань, що закріпив вказаний документ варто виділити подолання бідності; подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства. Зазначена мета наповнює змістом інші цілі порядку денного, які, фактично, доповнюють і розвивають ключову мету, що полягає у задоволенні широкого спектру потреб людини за умови збереження та покращення середовища її існування.

Розвиток відповідних принципів знайшов своє закріплення в Стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року, що затверджена Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII [2]. У вказаному документі не лише деталізовані відповідні завдання, а наголошується на першопричинах екологічних проблем України, серед яких, зокрема, виділяється підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності.

Особливого значення в рамках забезпечення досягнення визначених пріоритетів сталого розвитку набуває ефективне, раціональне та збалансоване використання земельних ресурсів, що особливо актуалізується в реаліях України, як надпотужної аграрної держави. Адже земля на сучасному етапі розвитку цивілізації розглядається не просто як об’єкт нерухомості, вона є основним національним багатством та покликана служити громадським інтересам з метою забезпечення екологічної, економічної, продовольчої безпеки людства. Тобто земля і відповідно право власності на неї (як основна форма використання земель) виконує надважливу екологічну, економічну та соціальну функції, що виступають умовою забезпечення життєдіяльності людини.

На превеликий жаль, земельна реформа в Україні, що була спрямована на перерозподіл земель з одночасною їх передачею до інших форм власності, не забезпечила своєї основної мети щодо раціонального використання та охорони земель. Так, на законодавчому рівні цілком відкрито визнається, що сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам раціонального природокористування, а стан земельних ресурсів України близький до критичного. Зокрема, водною та вітровою ерозією уражені близько 57 відсотків території України, понад 12 відсотків території держави зазнають підтоплення. За різними критеріями забрудненими є близько 20 відсотків земель України. [2]. Якісний стан сільськогосподарських угідь стабільно погіршується. Майже на всіх землях спостерігається неухильне зниження вмісту гумусу в ґрунтах [3, с.158]. В Україні не досягнуто основної мети земельної реформи - передачі землі ефективному власнику та запровадження еколого-економічної моделі господарування [4].

Зміна форм власності визначила напрямок проведення земельної реформи в Україні, ставши важливим кроком на шляху формування конкурентної економіки та громадянського суспільства. Однак настав чітко усвідомити, що сама по собі зміна суб’єктів власності на землю не є самоціллю, така зміна має забезпечити формування правових інструментів на шляху до нової якості суспільних правовідносин, спрямованих на вирішення екологічних, економічних, рекреаційних та інших соціальних запитів суспільства в процесі раціонального використання базового природного ресурсу яким виступає земля.

За таких умов використання земельних ресурсів має здійснюватись в рамках концепції сталого розвитку, яка визнана домінуючою ідеологією цивілізації в XXI столітті, і покликана гарантувати забезпечення потреб громадян за умови збереження природних ресурсів і прийнятної екологічної обстановки. На доктринальному рівні дана проблематика досліджувалася В.І. Андрейцевим, А.П. Гетьманом, П.Ф. Кулиничем, І.О. Костяшкіним, Н.Р. Малишевою, В.В. Носіком, М.В. Шульгою та іншими вченими, проте, в рамках нашого дослідження зміст сталого розвитку розглядається як умова раціонального використання земельних ресурсів, що є запорукою завершення земельної реформи та збереження ресурсів для прийдешніх поколінь.

Наразі назріла об’єктивна необхідність правового забезпечення еколого-економічних конструкцій сталого розвитку щодо змістовного наповнення права власності на землю з метою задоволення суспільних та приватних інтересів в процесі використання, збереження та охорони земельних ресурсів. Адже земля як об’єкт права власності згідно з конституційною нормою завжди залишається національним надбанням, а відтак її використання має відбуватись шляхом задоволення як приватних, так і суспільних інтересів, що полягає у збереженні та відновленні якості ґрунтів, підвищенні їх родючості, виробництві якісної сільськогосподарської продукції відповідно до встановлених нормативів; забезпечення збереження об’єктів природи, ландшафтного середовища; забезпечення вільного доступу до природних рекреаційних, оздоровчих естетичних об’єктів, що використовуються на праві загального природокористування.

Звертає увагу на себе той факт, що «Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», виділяє саме раціональність серед ключових позицій у виробничій діяльності та використанні природних ресурсів. Зокрема, забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття. Визначені цілі зумовлюють необхідність формування сучасного розуміння раціонального використання земельних ресурсів в умовах реалізації концепції сталого розвитку.

Наукові підходи раціонального землекористування радянської доби в своїй основі передбачали максимальну ефективність від використання земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, В.Л. Мунтян, ототожнював раціональне землекористування з ефективним використання природних багатств, тобто найменшої їх кількості з найбільшою віддачею, з найбільшою вигодою для досягнення мети виробництва [5, с.73]. Характеризуючи раціональне землекористування, М.І. Краснов, також передбачав досягнення максимального ефекту в здійсненні цілей землекористування, при цьому вчений відзначав необхідність врахування корисної взаємодії землі з іншими природними факторами та забезпечення охорони землі як умови будь-якої діяльності та головного засобу виробництва у сільському господарстві [6, с.30].

У свою чергу В.В. Носік вже тоді не лише визначав раціональне використання земель шляхом поєднання високих результатів виробництва з необхідністю збереження та підвищення родючості ґрунтів, а й розкривав його суть крізь призму запровадження науково обґрунтованих систем землеробства. Зокрема, раціональне використання земель сільськогосподарського призначення визначається вченим як науково обґрунтоване, планомірне, комплексне та цільове використання цих земель з обов'язковим дотриманням зональних систем землеробства, науково-технічних правил, що забезпечують збереження та підвищення родючості ґрунтів, досягнення високих кінцевих результатів виробництва, охорону природних ресурсів і покращення навколишнього середовища в інтересах сьогоднішніх та майбутніх поколінь [7, с.10].

З розвитком ринкових перетворень та розумінням ключового значення землі як умови життєдіяльності змінюються і підходи щодо змісту раціонального використання земель. Зокрема, піддається критиці розуміння раціонального природокористування лише як досягнення необхідного економічного ефекту, пропонується пов'язати його з виконанням землею різних функцій, які природа виконує щодо людини і суспільства в цілому: екологічної, економічної, рекреаційної тощо. На переконання Н. І. Титової, під раціональним землекористуванням слід розуміти не стільки максимальну економічну ефективність, скільки наукову обґрунтованість і найбільшу доцільність використання сільськогосподарських земель як найціннішої категорії з одночасним дотриманням екологічних правил їхньої охорони [8, с.65].

Одним із головних напрямів удосконалення природноресурсового та, зокрема, земельного права, як зазначається в літературі, є розвиток природоохоронного змісту, екологізація земельно-правових норм. А відтак сутність раціонального використання природного ресурсу передбачає недопустимість негативного впливу на інші природні ресурси та в рамках використання природного ресурсу здійснюється його охорона, яка не може бути винесена за межі природокористування [9].

Особливого значення набувають питання охорони земель, що пов'язані з їх раціональним використанням. Зокрема, М. В. Шульга, наголошує на особливому зв'язку між використанням земель та їх охороною, при цьому, на думку вченого, охоронний аспект має домінувати над експлуатаційним, оскільки це відповідає вимогам законодавства про пріоритет екологічних інтересів над економічними [10, с.148].

Натомість В.І. Андрейцев дещо ширше підходить до розуміння ефективного використання земель поєднуючи його з раціональним використанням. Зокрема, вчений, розглядає ефективне використання земель, земельних ділянок і земельних ресурсів, як квінтесенцію земельно-правового регулювання та його юридичного гарантування і включає до вказаного поняття нормативно визначене, якісне, безпечне, раціональне, продуктивне та результативне, економічне, конкурентне, інноваційне земле використання [11, с.57].

Слушною, на нашу думку, у цьому випадку є визначення раціонального використання земель, при якому досягнуто баланс між ефективністю використання земель і екологічними вимогами, який характеризує виважене, науково обґрунтоване, комплексне, із урахуванням довгострокового балансу приватних і публічних інтересів суспільства використання земель на основі взаємозв'язків, взаємодії та взаємозалежності всіх елементів ландшафту [12, с.106]. Такий підхід розкриває раціональне землекористування через призму сталого використання земель, що вдало поєднує економічні та екологічні складники, гарантуючи забезпечення соціальної функції права власності.

На жаль, як свідчить законотворча практика, правове забезпечення відповідних доктринальних доробок залишає бажати кращого, оскільки зазначені підходи не відображені в нормах Земельного кодексу України, а принцип раціонального землекористування хоч і формально закріплений законодавцем, не знаходить свого

повноцінного юридичного визначення. На недоліки правового регулювання у відповідній сфері свого часу звертав увагу В.В. Носік, який зазначав, що суттєві зміни в соціально-економічному житті суспільства, що обумовили значний вплив на земельні відносини і їх правове регулювання, поки що не знайшли належного відображення в нормах земельного законодавства [7, с.11]. Нормотворча практика в цій частині розвивалась досить нерівномірно і у процесі реформування земельних правовідносин, що було особливо характерно для 90-х років минулого століття, коли фактично відбувалось лише розширення прав суб'єктів земельних відносин на використання земель сільськогосподарського призначення та інших категорій земель [13, с.69]. Послаблення державного контролю за умови відсутності сформованої правової та аграрної культури як усвідомлення особистої відповідальності за стан речей із збереженням земель спричинило сприйняття земельних ресурсів як невичерпного засобу виробництва, який потрібно лише експлуатувати для отримання найшвидшої віддачі. Численні дискусії щодо раціонального землекористування та охорони якісного стану земель не змінили психології більшості людей, яка залишається споживацькою.

Суспільство не може розвиватися без землі. Однак, на жаль, в умовах перехідного періоду економіки України до ринкових відносин природні ресурси, у тому числі і земельні, здебільшого розглядаються господарюючими суб'єктами як джерело і засіб одержання максимального прибутку. Враховуючи це, варто звернути увагу на те, що водночас з удосконаленням виробництва матеріальних благ виникають такі процеси і явища, що негативно впливають на якісний стан земельних ресурсів і стають причиною порушення природного балансу [14, с.29].

Земельна реформа як частина економічної реформи, що була спрямована на перерозподіл земель, на жаль, не охоплювала всього спектру правовідносин, пов'язаних як з охороною земель, так і з їх раціональним використанням. Обмежившись лише розподілом земель та регламентацією прав землевласників, нормотворча практика не забезпечила регламентації тих особливих умов реалізації права власності, які визначені специфічним об'єктом, що потребує збереження та відтворення на усіх етапах його використання. Як наслідок, страждала не просто охорона земель, але й ефективність їх використання. У постанові Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР, яка визначила Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, основними причинами низької віддачі земельного потенціалу в Україні названі безгосподарне ставлення до землі, тривала відсутність реального власника, помилкова стратегія максимального залучення земель до обробітку, недосконалі техніка і технологія обробітку землі та виробництва сільськогосподарської продукції, необґрунтована цінова політика, недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства і, зокрема, повсюдне недотримання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, низький науково-технічний рівень проектування, будівництва та експлуатації меліоративних систем, недосконалі системи використання і внесення мінеральних добрив та невиконання природоохоронних, комплексно-меліоративних, протиерозійних та інших заходів [15].

У подальшому законодавство в сфері охорони земель здобуло свій розвиток через прийняття Земельного кодексу України, Законів України «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель» та інших, які передбачали низку заходів стандартизації і нормування в галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів, однак відповідні положення не знайшли реальних правових механізмів реалізації, як і не було чіткого формулювання щодо умов та змісту раціонального землекористування. Відповідний стан речей зумовив ті критичні наслідки реформаційних процесів у земельній сфері, які були відображені в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року № 2818-VI [16].

На початку XXI ст. рівень природної родючості ґрунтів України не просто кардинально знизився, а наблизився до того критичного рівня, за яким настає опустелювання земельної території. Саме тому в Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743-р, цілком справедливо констатовалось, що в Україні не визначена оптимальна модель сільськогосподарського землекористування, низькою залишається ефективність використання земель у сільському господарстві через невизначеність системи регулювання земельних відносин [17].

Підтримуємо в цій частині позицію П. Ф. Кулинича про те, що наявні правові засоби регулювання земельних відносин, закріплені нині в чинному земельному законодавстві, є неадекватними з точки зору вирішення сучасних проблем сільськогосподарського землекористування. Саме тому земельне право України постало перед необхідністю пошуку принципово нових правових засобів регулювання земельних відносин, які базувалися б на соціально-економічних, екологічних, правових та інших реаліях, привнесених у земельну сферу земельною реформою та кризовим станом земельних ресурсів країни [13, с.107].

За таких умов варто переглянути наявні правові підходи щодо раціонального використання земель та її охорони з метою вироблення загальних засад до здійснення раціонального використання земель з урахуванням цілей сталого розвитку. Відповідь на вказану проблему частково закладено в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», яким передбачається стабілізація екологічної ситуації шляхом впровадження фінансово-економічних механізмів стимулювання екологічно орієнтованих структурних перетворень в економіці, забезпечення розвитку екологічно ефективного партнерства між державою, суб'єктами господарювання та громадянськістю [2].

Висновки. З розвитком ринкових перетворень в Україні змінилися і теоретико-правові підходи щодо змісту раціонального використання земель, зокрема, пріоритетним стає не лише економічна доцільність використання сільськогосподарських земель, а, в першу чергу, дотримання екологічних правил їхньої охорони. Водночас, визначені чинним земельним законодавством правові засоби регулювання земельних відносин залишаються неспроможними у контексті вирішення сучасних проблем сільськогосподарського землекористування. За таких умов, правовими критеріями раціонального використання земельних ресурсів повинно служити забезпечення їх не виснажливості та екологічної обґрунтованості експлуатації при одночасному забезпеченні сталого розвитку, за умови реалізації низки чинників, що обумовлені поєднанням суспільних та приватних інтересів. Зокрема, основною формою використання земель має бути право власності, що зумовлює особисту зацікавленість в отриманні стабільного прибутку та збереженні і покращенні землі як привабливого інвестиційного ресурсу; здійснення управлінських функцій, пов'язаних з охороною земель, на засадах державно-приватного партнерства, що забезпечить можливість самоконтролю з боку власника за станом та властивостями земель, наявність механізмів стимулюючого та карального характеру, за умови ефективно функціонуючої служби державного контролю в сфері охорони земель. Відповідно, раціональне землекористування в умовах сталого розвитку передбачатиме постійне отримання найбільшої міри життєво необхідних благ за умови підтримання земельних ресурсів у незмінному або покращеному стані.

Список використаних джерел:

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> (дата звернення : 10.11.2021).
2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2019. № 16. Ст.70.
3. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні : монографія / за ред. проф. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. 320 с.
4. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними : Постанова від 7 червня 2017 р. № 413. URL: www.rada.gov.ua (дата звернення : 10.11.2021).
5. Мунтян В.Л. Правові проблеми раціонального природокористування. Київ : Видавництво Київського університету, 1973. 181 с.
6. Правовое обеспечение рационального использования земли в СССР / Г.С. Башмаков и др. ; отв. ред. Н.И. Краснов. Москва : Наука, 1969. 216с.
7. Носик В.В. Правовое регулирование рационального использования земель сельскохозяйственных предприятий агропромышленного комплекса (на материалах Украинской ССР) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Киев, 1986. 19с.
8. Титова Н.І. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : науково-навчальний посібник / за ред. Н.І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. С. 65-75.
9. Иконичкая И.А. Земельное право Российской Федерации: теория и тенденции развития. Москва : Институт государства и права РАН, 1999. 127 с.
10. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков : Фирма «Консум», 1998. 224с.
11. Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії. Київ : Знання, 2005. 445с.

12. Єлькін С.В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ. 2012. 247с.
13. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688с.
14. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ. 2008. 213с.
15. Про Основні напрямки державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Постанова від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 38-39. Ст. 248.
16. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 26. Ст. 218.
17. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року : розпорядження від 17 червня 2009 р. № 743-р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 51. Ст. 1760.